

Afonso X e Galicia

Afonso X e Galicia

Afonso X e Galicia

Mercedes Brea

Pilar Lorenzo Gradín (eds.)

Edita Xunta de Galicia
Secretaría Xeral de Política Lingüística
Centro Ramón Piñeiro para a Investigación
en Humanidades
Secretario xeral de Política Lingüística
Valentín García Gómez
Coordinador científico do CIRP
Manuel González González
Directora técnica de Literatura
Pilar Lorenzo Gradín

Santiago de Compostela, 2021. 1ª edición

© **Da edición** Centro Ramón Piñeiro
para a Investigación en Humanidades
© **Do texto** Cada un dos autores e autoras do libro
© **Da ilustración** Archivo Histórico Nacional

**Deseño
e maquetación** Fail Better | Diseño editorial
Revisión lingüística Martiña Varela Rodríguez

ISBN 978-84-453-5390-5
Depósito legal C 1608-2021
Lugar de impresión Silleda (Pontevedra)
Imprenta Técnicas & Gramaxe

Índice

IX		Prólogo
XI		Presentación
1	M. Bermúdez Beloso	Alfonso X e a organización do espazo galego: o final dos tenentes?
31	F. J. Pérez Rodríguez	A política eclesiástica de Afonso X no reino de Galicia
59	X. M. Sánchez Sánchez	Afonso X, Galicia e Compostela. Igrexa, cidade e poder
89	M. L. Ríos Rodríguez	Proyección espiritual de la reina Violante en los reinos de Galicia, León y Castilla
115	M. Cendón Fernández/ M. D. Fraga Sampedro	Devociones, imáxenes y memoria para una reina. Violante, reina de Castilla, y el convento de Allariz
177	M. García-Fernández	Mulleres nobres entre o reino de Galiza e a corte rexia en tempos de Afonso X: conexións familiares e vínculos culturais
209	X. Ron Fernández	Parentelas aristocráticas galegas na corte de Castela e León desde Afonso X. Os Churrichao e os Rodeiro
259	P. Lorenzo Gradín/ S. Marcenaro	O espazo poético de Afonso X: trobadores e textos
311	A. Resende de Oliveira	A Galiza e os galegos nos cantares e na corte do Sábio
329	D. González	Lingua(s) na corte poética de Afonso X
355	M. Brea	Afonso X e a codificación do galego como lingua poética
385	E. Fidalgo Francisco	Contribución de Afonso X ao léxico galego. Primeira achega
405	E. Corral Díaz	A representación feminina nas cantigas de Afonso X
431	J. Paredes	<i>Galego, Galego, outren irá começo.</i> Galicia en las cantigas satíricas de Afonso X
447	S. Parkinson	Aberturas e finais: rubricas, refrães, estrofos iniciais e estrofos terminais nas <i>Cantigas de Santa María</i>
479	M. Negri	Afonso X e as <i>Cantigas de Santa María</i> localizadas en Galicia
507	J. Escourido	Afonso X, maestro de poesía: verdad y subjetividad en el Códice Rico

Lingua(s) na corte poética de Alfonso X*

Déborah González

Universidade de Santiago de Compostela

1. Sobre o multilingüismo ibérico (nas áreas occidental e central, séculos XII-XIII)

A segunda metade do século XIII pode identificarse co período aproximado en que certos romances peninsulares experimentaron o impulso decisivo para a súa consolidación no dominio da escrita, a este respecto favorecidos non só pola actividade administrativa e lexislativa que se viña desenvolvendo desde as diferentes cortes rexias, senón tamén por unha intensa actividade literaria, o que, en conxunto, propiciou a crecente presenza e diversificación dos usos escritos (literarios e non literarios) en vernáculo. Este panorama poderá contemplarse como un reflexo da cristalización de profundas transformacións estruturais e culturais que, desde tempo atrás, viña experimentando a sociedade occidental europea, e tamén a ibérica.

No territorio peninsular, non serían poucas as mudanzas vividas durante os séculos XII e XIII tanto no ámbito político-administrativo e territorial como no sociocultural. Transformacións que, co paso do tempo, acabarían por mostrar a súa incidencia decisiva sobre a proxección das variedades (ibero)romances. En distinta medida, poderanse estimar progresos no que respecta á súa “conquista da escrita”, ata chegar á consideración de *scriptae* de aplicación supra-individual e impulsadas por determinados núcleos de produción. Así mesmo, as variedades iberorromances foron introducidas na experiencia literaria, en certos casos erixíndose como *koinés* literarias de carácter supra-rexional, como aconteceu co galego-portugués para a expresión lírica por parte de trobadores de distintas procedencias, e que non só era empregada na creación dun produto estilisticamente elaborado, senón que, ademais, gozaba da común aceptación social para tal finalidade.

* O presente traballo forma parte das actividades que se desenvolven no marco do proxecto de investigación *Redes socioculturais da lírica galego-portuguesa* ED431I 2020/12, financiado pola Xunta de Galicia, e colabora así mesmo no desenvolvemento do proxecto *Atlante prosopografico delle letterature romanze medievali (secoli XI-XIII)*, financiado polo Ministero dell'Università con fondos PRIN2017.

Debo agradecer as xenerosas suxestións e observacións de M. Brea e J. A. Souto Cabo.

Os indicios existentes levan a aceptar que nas últimas décadas do século XII (ca. 1170) tería lugar a eclosión do movemento trobadoresco na área do noroeste ibérico, entón protagonizado por un núcleo de primeiros autores que se servirían do galego-portugués para este tipo de creación literaria, a cal, seguindo “a moda” fixada nas cortes occitanas, servía simultaneamente para o entretemento cultural cortesán e como distintivo sociocultural dos seus creadores. Entre as primeiras personalidades desta escola lírica, pode recoñecerse a Airas Moniz, Diogo Moniz, Pero Pais Bazaco, Joan Velaz, Don Juião, Joan Soarez de Paiva, Pero Rodrigues da Palmeira, Rodrigo Diaz dos Cameros, Airas Oares¹, Osoiro Eanes, Fernan Rodriguez de Calheiros, entre outros nomes. Polas súas coordenadas cronolóxicas, as súas respectivas obras ocuparían unha posición inicial nos procesos de compilación, do que ofrece testemuño o *Cancioneiro da Biblioteca Nacional* e, de maneira indirecta, o elenco de nomes de autores coñecido como *Tavola Colocciana*². Precisamente esta última é memoria única da participación dalgúns destes individuos como autores do movemento, pois, debido ao estado lacunar inicial dos manuscritos A e V, e outras ausencias detectadas no primeiro sector de B, para unha parte destes, actualmente, non se coñece ningún testemuño que transmita as súas composicións³.

Malia a relativa precocidade que, polo tanto, se pode considerar para o galego-portugués neste ámbito concreto da creación literaria, non hai constancia de que durante o goberno de Afonso IX (1188-1230) esta lingua fose utilizada na elaboración de documentos oficiais⁴. Os documentos máis antigos en romance⁵ en territorio galego dos que se ten noticia sitúanse cronoloxicamente na cuarta década do século XIII; o primeiro que se coñece foi elaborado en 1231 e forma parte da documentación do mosteiro de Melón (Souto Cabo, 2003: 804-805; 812-813), coincidindo, en datas próximas, co inicio do goberno galego-leonés de Fernando III (rei de Castela, 1217-1252; de León e Galicia, 1230-1252), feito que, en opinión Souto Cabo, podería gardar unha relación de causalidade:

Em princípio, a mudança (relativamente) revolucionaria produzida nalgumas áreas galegas parece ser consecuencia do cenário político em que se encontra o nosso país a partir de 1230, quando Fernando III de Castela “assume” o controlo da Galiza e de Leão. Lembremos que no reino de Castela

- 1 Forma do nome segundo Souto Cabo (2012: 11), pois anteriormente era coñecido como Airas Soarez. Outro tanto acontece con D. Juião, anteriormente chamado D. Juano.
- 2 BAV, Vat. lat. 3217, ff. 300r-307r. A edición e estudo deste índice pode consultarse en E. Gonçalves (1976).
- 3 Respecto destes primeiros autores, consúltese Souto Cabo (2012).
- 4 Porén, segundo Mariño Paz (2020: 252), non se debe perder de vista a existencia dalgúns diplomas non dispositivos non datados elaborados en romance, ante a posibilidade de que estes talvez fosen confeccionados durante ese período.
- 5 Unha síntese actualizada e ilustrativa da evolución no uso escrito do romance en Galicia e Portugal pode encontrarse en Mariño Paz (2020: 249-254). Sobre os primeiros escritos en galego-portugués, pode verse tamén Souto Cabo (2014).

a habilitación do vernáculo para a documentación instrumental já se encontrava, nessa altura, amplamente consolidada. Só um ano mais tarde, em 1231, deparamos com o primeiro documento em romance redigido no nosso país: a compra-venda pertencente ao mosteiro de Melom (Ourense) (Souto Cabo, 2014: 371-372).

Independentemente de se esa foi a causa subxacente, repárese que o cambio referido basearíase esencialmente na adopción da escrita en vernáculo fronte ao latín⁶.

Segundo o citado investigador, atendendo ao territorio galego, a escrita en vernáculo non deixaría de ter unha presenza episódica ata 1250, momento a partir do cal a súa implantación avanzaría ata que, na década de 1270, se recoñece como maioritaria. Con todo, tamén se sinala a excepción significativa da área compostelá, que ata finais da década de 1280 continuaría a dar prioridade á lingua latina, moi probablemente debido á influencia eclesiástica (Souto Cabo, 2014: 372).

Pode considerarse, polo tanto, que, se ben os primeiros testemuños romances (en galego-portugués, en territorio galego) datados aparecen, sobre todo, en época fernandina, os maiores avances cara á súa consolidación escrita só terían lugar no transcurso da segunda metade do século XIII, durante o goberno do rei Sabio.

O novo contexto de dependencia política, fixado a partir de 1230, non obstaculizaría, non obstante, que, durante o goberno de Fernando III, continuase o cultivo e a expansión da lírica en galego-portugués, ao tempo que puido ser alentada en diversos espazos nobiliarios⁷. Parece obvio que, en 1230, este romance xa conseguira fixar dunha tradición literaria de prestixio no ámbito concreto da creación poética, a cal experimentaríase aínda un progresivo desenvolvemento nas décadas seguintes. Por isto, e podendo considerar a excepción feita coa ocasional presenza de autores procedentes doutras áreas nas que fora adoptado o occitano, así como da eventual interpretación de pezas de carácter plurilingüe, sería na *koiné* galego-portuguesa na que compuñan as súas cantigas os trovadores (galegos, leoneses, casteláns ou portugueses) visitantes ou acollidos na corte castelá de Fernando III, que como espazo de cultura e diversión pode verse evocada no eloxio que Alfonso X dedica ao seu pai no *Setenario*:

e pagándose de omnes cantadores e sabiéndolo él ffazer; et otrosí pagándose de omnes de corte que ssabían bien de trobar e cantar, e de joglares que ssopiesen bien [4v] tocar instrumentos; ca desto sse pagaua él mucho e entendía quién lo ffazían bien o quién non (*Setenario*, 1975: 13).

A consolidación dunha *koiné* empregada na oralidade para a creación lírica tamén se produciría, polo tanto, con bastante anterioridade á confección dos testemuños escritos conservados datables na época medieval (mesmo se pode existir certa imprecisión a propósito da cronoloxía e contexto da súa materialización), e no que de maneira obvia poderemos con-

6 A este propósito, cómpre ter en consideración que, en hipótese, non maduraría ata tempo máis tarde unha consciencia idiomática que leve a recoñecer unha identidade diferenciada dos (ibero)romances.

7 Sobre figuras e cortes nobiliarias que impulsarían o lirismo en galego-portugués, poderá consultarse Souto Cabo (2012, 2016 e 2018) e Vieira (1999).

siderar tanto os manuscritos relativos á tradición trobadoresca propiamente (*Cancioneiro da Ajuda, Pergameo Vindel e Pergameo Sharrer*), como á tradición lírica mariana patrocinada por Alfonso X, legada polos cancioneros *Tó, T, F e E*⁸.

Os testemuños conservados da prosa literaria non chegarían ata unha cronoloxía algo máis recente aínda, e, como explica S. López Martínez-Morás (2007)⁹, este xénero está condicionado por mecanismos de produción¹⁰ e transmisión diferentes dos que rexían na lírica trobadoresca, pois (ademais da eventual actividade de tradutores) requiría que copistas e amanuenses facilitasen a difusión deste tipo de obra. En territorio galego, dominou a recepción e reprodución de textos elaborados noutras áreas sen que chegue a contemplarse unha evolución baseada nunha auténtica creación literaria a partir dos modelos existentes (*ibidem*: 470). Con todo, na opinión do mencionado investigador, o labor de tradución debeu ser “necesariamente maior e máis importante do que sabemos hoxe, como podería suxerir, indirectamente, a produción documental en galego destes séculos”, ademais de existiren referencias indirectas a versións non conservadas que levarían a considerar a “circulación regular de manuscritos en galego ou en castelán coñecidos (e entendidos) por un público galego” (*ibidem*: 471-472).

O século XII foi escenario de transformacións decisivas en territorio portugués. Afonso Henriques proclamárase rei e dera pasos decisivos cara á independencia do reino en 1143, se ben non sería ata 1179 cando, por primeira vez, o Papa Alexandre III recoñecía, a través da bula *Manifestis probatum*, a dignidade de rei de Afonso I e igualmente a identidade do reino portugués. Por volta do último cuarto do século (ca. 1174), datan os primeiros testemuños escritos en vernáculo producidos en Portugal¹¹; trátase de textos de carácter non literario, aínda que, de maneira aproximada, a aparición destes escritos se sitúa a pouca

8 Sobre a codificación do galego como lingua poética escrita na época de Alfonso X, véxase o capítulo de Mercedes Brea incluído neste volume.

9 Remitimos ao traballo deste investigador para consultar unha completa panorámica da prosa medieval galega. Así mesmo, remitimos ao volume coordinado por E. Corral Díaz e R. Pichel (2020) para unha información detallada e actualizada sobre cada unha das obras da prosa medieval galega; igualmente poderán consultarse as entradas correspondentes no dicionario de literatura coordinado por G. Lanciani e G. Tavani (1993).

10 Para unha aproximación ao mecenado medieval na literatura (tanto da lírica como da prosa) en galego, remitimos ao traballo de Mariño Paz (2018).

11 Como é sabido, non existe unanimidade por parte dos investigadores acerca da condición idiomática de certos textos, conflito que deriva directamente da coexistencia de “duas prácticas de escrita: a (tradicional) latino-romance e a (nova) galego-portuguesa, que, num proceso de metamorfose, surge daquela” (Souto Cabo, 2014: 83). Tampouco será esta a única problemática causante de controversias en relación cos textos conservados por volta deste período relativos ao espazo occidental e central peninsular, pois tamén pode darse certa indefinición sobre a variedade vernácula do texto. A este propósito, segundo Mariño Paz, quizais factores como a localización dos *scriptoria*, a orixe dos autores (entre outras circunstancias relativas a estes), identidade dos promotores, etc. puideron favorecer que, entre mediados do século XII e principios do XIV, en territorio galego, portugués e áreas de León se elaborasen textos “redactados en variedades híbridas nas que poden intervir o latino, o galego-portugués, o asturleonés e o castelán” (2020: 253).

distancia do xa referido período en que tamén tería inicio o movemento trobadoresco do noroeste ibérico.

Durante a primeira metade do século XIII, etapa en que é posible destacar o emprego do romance para a redacción do testamento de Afonso II en 1214, o vernáculo non coñeceu máis que unha presenza episódica no ámbito da escrita¹². Máis tarde, durante o goberno de Afonso III (1248-1279), o galego-portugués comezou a ser utilizado nos documentos emitidos pola chancelaría a partir de 1255, avanzando lentamente. Ademais, aínda a este respecto, Ferreira (2012: §8) sinala a inclusión de once documentos conservados en lingua castelá, emitidos por Alfonso X, salientando en especial dous deles —un a propósito da demarcación de fronteiras entre os ríos Miño e Caia (1264), outro correspondente a un tratado sobre os límites na zona algarvía (1267)— que foron emitidos conxuntamente por Alfonso X e Afonso III empregando o castelán, o que, en consideración da investigadora, levaría a concluír “quanto a política de Afonso III se mostrava alheia à consciencialização da língua como elemento de definição do reino face aos seus vizinhos” (*ibidem*).

En todo caso, xa nese momento, arredor da corte portuguesa afonsina é posible estimar un núcleo de trobadores destacados (Afonso Lopez de Baian, Fernan Fernandez Cogominho, Gonçalo Garcia de Sousa, Joan Perez d’Avoín, Joan Lobeira, Joan Soares Coelho ou aínda Men Rodrigues de Briteiros) (Oliveira, 1995: 75), recoñecible como o principal centro de actividade lírica no interior do reino, se ben “as composições preservadas não nos autorizam a vê-la, salvo nos inícios e nos finais do seu reinado, como um círculo de particular dinamismo” (Oliveira, 2009: 314). E non parece resultado da casualidade que no transcurso do reinado de Afonso III se propiciase este cultivo literario en romance¹³, tendo presente xa non só que existía unha tradición lírica en galego-portugués consolidada, así como a puxanza que esta actividade estaba a experimentar nas áreas veciñas nese mesmo período (de maneira destacada na corte de Alfonso X), senón tamén en vista da propia traxectoria do *Bolonhês* nos anos anteriores á súa condición de monarca¹⁴: localizado nunha Francia rica e próspera, puido entrar en contacto coa canción trobadoresca que se facía alén Pireneos, así como tamén, moi probablemente, coa produción de textos protagonizados

12 Segundo Souto Cabo (2014: 372), ata ca. 1255, o uso do romance en territorio portugués parece condicionado pola propia natureza do texto, de tal maneira que son máis frecuentes os textos de carácter non dispositivo (a noticia, o inventario e o testamento), fronte aos dispositivos (compras e vendas, doazóns, etc.).

13 Ademais do traballo de Oliveira (2009) en relación coa actividade literaria na corte de Afonso III, tamén poderá consultarse Ramos (2011).

14 Nun momento indeterminado, quizais en 1229, abandonou Portugal. Talvez mantivo contacto coa corte de Flandres, onde se encontraba o seu tío D. Fernando Sanches (Ventura, 2009: 61), e aparece documentado por vez primeira en 1234 na corte francesa, onde pasaría algún tempo acollido pola súa tía, Dona Branca de Castela; en 1239 casou con Matilde de Boulogne, o que lle facilitaría acadar a dignidade de conde. A biografía completa do monarca pode consultarse en Ventura (2009); a actividade cultural e de lecer preferida durante o goberno de Afonso III é obxecto de análise por Oliveira (2009).

por personaxes do universo artúrico¹⁵, aspecto, este último, que a miúdo se ten asociado á divulgación da materia de Bretaña na Península Ibérica¹⁶.

De maneira aproximada, entre os anos finais do reinado afonsino e o comezo do de Denis de Portugal, poderá situarse a confección dalgunhas obras en prosa, como a *Primeira Crónica Portuguesa* e o *Livro Velho de Linhagens*. Ademais, a actividade tradutora non se limitou a establecer unha versión romance de obras que tradicionalmente circularan en árabe ou latín, pois tamén existiron empresas, algunhas iniciadas xa cara ás últimas décadas do século XIII, de versións galego-portuguesas feitas a partir de obras en castelán, como as traducións xurídicas das *Flores de Direito* e do *Foro Real*.

Considerando o *continuum* xeográfico e lingüístico que une estas dúas variedades neolatinas, e tendo presente a mobilidade e o contacto frecuente entre os individuos destas dúas áreas durante o período considerado, a motivación destas traducións non debeu ser a de resolver un obstáculo na intelixibilidade do texto, tal como formula a cuestión M^a do R. Ferreira:

Nos três primeiros casos referidos [i.e.: *árabe, latín, francés*], trata-se para a generalidade dos habitantes do noroeste peninsular, de línguas de difícil ou mesmo impossível compreensão. Essa circunstância, se não esclarece as motivações específicas que determinaram cada uma das traduções, justifica-as no conjunto, em termos práticos. Porém, no caso da versão para Galego-Português de textos em Castelhana, o pressuposto de (in)inteligibilidade não se aplica. De facto, a contiguidade dos territórios e dos romances respectivos, bem como a extrema mobilidade da aristocracia guerreira e dos seus séquitos ao sabor de volúveis alianças políticas, apontam para a inexistência de uma barreira linguística que restringisse, na área galego-portuguesa, a leitura e o entendimento dos textos castelhanos. Nada obstaría, portanto, ao seu uso na língua original.

Assim sendo, na génese dessas traduções “inúteis”, ou pelo menos “dispensáveis”, terão de ter estado implicados factores de ordem não comunicacional. Tais factores, ao transcenderem o mero propósito de apreensão da letra, indiciam um intuito de apropriação do texto enquanto objecto dotado de uma materialidade linguística própria e significativa em si mesma (Ferreira, 2012: ¶2-¶3).

O emprego do vulgar nos textos escritos de carácter non literario acadou unha maior promoción en tempos de Denis de Portugal (1279-1325). Na chancelaría, a partir do ano

15 Entre a abundante bibliografía sobre a materia de Bretaña e a súa divulgación na Península Ibérica, destacaremos os traballos recollidos en Hook (2015). En particular, sobre a súa divulgación en terras lusitanas e en relación coa figura de Afonso III, pode consultarse Gutiérrez García (1998 e 2015), así como Gutiérrez García/Lorenzo Gradín (2001).

16 Non obstante, segundo Gutiérrez García e Lorenzo Gradín: “Se ben é certo que o espallamento da *Post-Vulgata* pola Península Ibérica estaría vencellado á figura de Afonso III de Portugal, a súa intervención parece circunscribirse a ter favorecido a chegada dun ciclo concreto. Como se poderá apreciar no capítulo dedicado á lírica galego-portuguesa, mesmo as alusións que son contemporáneas ó Bolonhês esixen outras canles de transmisión alleas ás que representa o monarca lusitano. Estas precisións non supoñen minimiza-lo impacto que puido exercer-lo seu labor cultural, pero si relativizalo, situándoo nun contexto máis amplo do que el sería só unha peza. Neste sentido, a súa figura desempeñaría un papel similar ó que protagonizara por aqueles mesmos anos Afonso X o Sabio dende o centro da Península” (2001: 45).

1284, o galego-portugués comezou a dar mostras de superación fronte á documentación en latín, data que se sitúa con proximidade á da fundación da primeira universidade en territorio portugués e que poderá tomarse como unha proba salientable da “política cultural” deste monarca, a cal, eventualmente, poderá formar parte dun programa de acción política máis ampla¹⁷.

Paralelamente, o chamado Rei Trobador levou a cabo unha actuación salientable no que respecta á ampliación e diversificación dos usos literarios. Por un lado, para alén de participar no movemento trobadoresco como promotor e mecenas, foi autor dun *cancioneiro* do que nos restarían como testemuños escritos (coñecidos) os apógrafos italianos (unha vez que se considera que o conxunto das súas composicións debeu ser integrado na chamada “Compilación xeral”¹⁸), así como o valioso *Pergamiño Sharrer*. Por outro lado, nun decisivo impulso á produción en prosa, propiciou a elaboración de obras útiles para un mellor coñecemento científico, historiográfico, xurídico, etc. Así, emprendéronse diversas traducións, como a *Crónica do Mouro Rasis* a partir do árabe, o *Livro de alveitaria* polo Mestre Giraldo, as *Partidas*, as *Vidas e paixões dos apóstolos* ou o *Livro dos mártires* de Bernardo de Brihuega.

Aínda respecto á actividade tradutora de certos textos casteláns ao galego-portugués a partir da segunda metade do século XIII en territorio galego e portugués¹⁹, G. Avenozza (2018: 207) considera que as traducións de textos xurídicos elaboradas en Portugal poderían responder ao interese por manexar un tipo de texto referencial e útil na consecución dun ordenamento xurídico propio, mentres que as versións máis antigas “en gallego” de documentos de natureza xurídica poderían deberse á vontade do monarca, Alfonso X, de que as leis fosen transmitidas no respectivo romance daqueles territorios que estaban baixo o seu dominio.

Unha proxección claramente distinta experimentaría o castelán. Ademais da inclusión de formas romances en textos latinos desde época anterior, nas últimas décadas do século XII é posible localizar documentos caracterizados por un alto grao de romanceamento²⁰. Dunha maneira máis fiable, desde os inicios do século XIII encóntranse documentos notariais en vernáculo, e tamén datan desta época os que parecen responder aos primeiros casos (e apenas testemuñais, en documentos datados en 1206 e 1207) de emprego do romance no seo do *scriptorium* rexio castelán (Mariño Paz, 2020: 258-259). Este uso reactivaríase

17 Así, segundo Pizarro (2008: 178-180), a creación da primeira universidade portuguesa podería contextualizarse nun programa máis amplo deseñado polo rei Denis, “e definido por José Mattoso como una *política de nacionalização*” (p. 180), que atendería así mesmo a cuestións territoriais e á organización militar.

18 A propósito dos niveis e das fases que se teñen considerado para a tradición manuscrita galego-portuguesa, pode consultarse Oliveira (1994).

19 J. L. Rodríguez (1999: 1287-1294) proporciona unha panorámica coa relación de obras que serían obxecto de tradución entre estes dous romances.

20 Véxase, por exemplo, Menéndez Pidal (1919).

na chancelaría de Fernando III desde 1223, momento en que era unicamente rei de Castela; entre 1231-1240 parece duplicarse a porcentaxe de documentos redactados en castelán, e a partir de 1241 o vernáculo xa superaría o latín, acadando o 60%, segundo as explicacións de Fernández-Ordóñez (2009). Tamén segundo esta investigadora, nesta rápida evolución influirían diversos factores: a tipoloxía documental (xa que o romance se introduce antes en textos de carácter legal, topográfico e xurisdiccional), o destinatario (pois é preferido nos documentos dirixidos a particulares e a concellos) e a conquista andaluza (reparto de terras, bens e organización administrativa). E como consecuencia deste incremento e afianzamento progresivo, conseguiría fixar un prestixio na escrita con bastante antelación a outras variedades neolatinas veciñas²¹.

Aínda que se levarían a cabo algunhas empresas, un peso inferior se lle debeu conceder no *scriptorium* fernandino ao emprego do vernáculo en documentos dun carácter diferente do oficial. Neste sentido, Fernández-Ordóñez (2009) lembra que fixo traducir do latín algúns textos forais, e talvez tamén a *Biblia* e outros textos do árabe (*El libro de los doze sabios, Bocados de Oro, Libro de las animalias que caçan*), aínda que este tipo de actividade se localizaría xa nos últimos anos do goberno, despois de que foran conquistados territorios de Andalucía e Murcia (1236-1248). Con todo, durante este período, poden observarse tamén algúns avances significativos favorecidos por certas empresas intelectuais e culturais promovidas polo herdeiro dos reinos de Galicia, León e Castela, así como de todos os demais territorios que progresivamente irían incorporándose á coroa.

O futuro rei Alfonso X (1252-1284) sería, xa na súa época de infante, unha figura implicada na creación literaria en galego-portugués, así como no desenvolvemento da prosa en castelán. Xa nesa altura, el mesmo chegaría a perfilarse como un habilidoso trovador de versos (na súa maior parte satíricos segundo o testemuño legado polos cancioneiros), e establecería contacto con algúns dos autores desta escola lírica, algúns dos cales o acompañarían tamén durante o seu reinado, formando parte dunha dinámica corte poética²². Por outra parte, algunhas das iniciativas afonsinas anteriores a 1252 son preludio da inquietude por trasladar ao romance saberes de distinto tipo ao longo do seu goberno, unha actividade que no seu conxunto contribuiría a madurar a expresión da prosa en vernáculo e colaboraría notablemente no enriquecemento do léxico. Non obstante, a adopción do vernáculo (do galego-portugués para a expresión lírica e lírico-narrativa, do castelán para as diferentes materias da prosa) non implicaría necesariamente a renuncia ao latín, que non

21 Ademais, explica Fernández-Ordóñez (2009) que a chancelaría leonesa dependera do arcebispado Compostelán ata 1230, ano da morte de Alfonso IX (1188-1230), e ata entón valérase exclusivamente do latín para a emisión de documentos; pero, tras a unión dos reinos de León e Castela, Fernando III faría que Juan de Soria, chanceler en Castela desde 1217, ampliase as súas funcións no reino de León, preservando o emprego do castelán como variedade romance da chancelaría, e de tal modo interferindo no desenvolvemento do leonés nos contextos oficiais.

22 En relación con estas cuestións, pode verse Oliveira (2010a, 2010b, 2015).

sería abandonado como lingua “internacional” de comunicación con outros reinos²³, e en especial durante o *fecho del Imperio*.

Mediando o século²⁴, Alfonso mandaría traducir para o castelán a coñecida colección de contos *Calila y Dimna* (concluída en 1251)²⁵, así como a obra árabe dedicada ao coñecemento das propiedades máxicas das pedras, o *Lapidario* (concluída en 1250), como de maneira explícita se recolle no seu prólogo.

E desde este libro tovo en su poder fizolo leer a otro su judío que era su físico, e diziénle Yhudá Mosca el menor, que era mucho entendido en la arte de astronomía, e sabié e entendí bien el arávig o el latín. E desde por este judío su físico ovo entendido el bien e la grand pro que en él yazié mandógelo trasladar de arávig o en lenguaje castellano porque los omnes lo entiendiesen mejor e se sopiessen d'él más aprovechar, e ayudól en este trasladamiento Garci Pérez, un su clérigo, que era otrossí mucho entendido en este saber de astronomía. E fue acabado de trasladar el segundo año que el noble rey don Ferrando su padre ganó la cibdat de Sevilla (*Lapidario*, 2014: 6).

Consecuentemente, mediando o século inaugúrase unha frutífera etapa caracterizada pola tradución de obras de diferentes campos do saber científico e técnico, as cales chegarían ao coñecemento de Alfonso X, atraendo a súa atención, e as cales podían gozar eventualmente de certa circulación nunha lingua clásica de prestixio, sen que fosen excluídas outras obras literarias de diferentes xéneros amplamente divulgadas (como é o caso do mencionado *Calila y Dimna*). Como se pode deducir do fragmento reproducido do *Lapidario* (así como da información que se contempla noutros prólogos) a propósito do proceso de tradución dunha lingua a outra, a tradución dunha obra do árabe ao romance normalmente envolvía a colaboración de varias persoas. Segundo G. Menéndez Pidal (1951: 365-366), era habitual que os tradutores toledanos seguisen unha técnica baseada na cooperación entre un tradu-

23 Lense referencias nas *Partidas* sobre a conveniencia de que os chanceleres teñan os coñecementos suficientes tanto do latín como do romance para poderen compoñer e escribir adecuadamente as cartas; o latín estaría previsto para as comunicacións con *otras partes fuera de sus regnos* (Rubio García, 1993: 236-237).

24 Sobre a actividade da tradución en Castela, C. Alvar e E. Borsari (2018: 191) explican que a maior parte das traducións do árabe ao latín de textos de carácter científico e didáctico se realizaron a mediados do século XIII, nas cortes de Fernando III e de Alfonso X, divulgadas como versións árabes de obras gregas, persas e indias, esenciais para coñecer unha parte da cultura occidental. Ademais, puntualizan que o interese que hai nese momento por traducir textos de contido moral e didáctico gardaría relación coa formación de príncipes, pero xa a finais do século XIII, debido ás transformacións sociais experimentadas, esas obras pasarían a ser percibidas como produtos de épocas pasadas.

25 A propósito da tradución de textos non ao latín senón a unha lingua románica, C. Alvar e E. Borsari presentan a seguinte observación: “En cuanto a las lenguas románicas, la proximidad lingüística haría pensar en la inutilidad de traducir los textos; sin embargo, la situación es muy distinta: las obras de Alfonso X, o el *Calila e Dimna*, escritas en castellano apenas tuvieron difusión; serán necesarias las correspondientes versiones latinas para que los textos lleguen a otros centros culturales. No son casos únicos: el *Roman de Troie* de Benoît de Saint-Maure, por poner un ejemplo, solo sería conocido en el occidente medieval tras la versión latina de Guido de Columnis” (2018: 191). Non obstante, tamén cabe lembrar que algunhas das obras elaboradas por mandato de Alfonso X foron obxecto de tradución ao galego-portugués, algún tempo máis tarde (sobre estas e, en xeral, a actividade tradutora ao galego-portugués nos últimos séculos da Idade Media, véxase Avenzoa, 2018).

tor que coñecería ben a lingua orixinal e outro que sería experto na lingua na que debía realizarse a nova versión do texto, servíndose do vulgar como lingua de comunicación común; durante un período inicial de tradución²⁶, a maior orixinalidade de Alfonso X sería “haber comprendido cómo la lengua vulgar, que hasta entonces no había servido sino de enlace oral entre el árabe y el latín, podía ser de por sí término en el proceso de traducción” (*ibidem*: 366), inicialmente facendo escribir a versión romance que servía como intermediaria no equipo de tradución, e pouco despois pasarían a constituírse equipos de dous especialistas (*ibidem*: 367-368).

Precisamente examinando o carácter plurilingüe da corte afonsina, G. Hilty (2010) lembra a tradución feita do *Libro conplido en los iudizios de las estrellas*²⁷ en 1254 do árabe ao castelán por parte do xudeu toledano Yehudá ben Mošé, dado que proporciona indicios importantes a propósito do proceso de confección, como pode ser a referencia á figura do “emendador”; o mesmo tradutor interveu na factura doutras traducións romances, como o *Libro de las estrellas fixas* en 1256, que tería unha redacción definitiva 20 anos máis tarde, e o *Libro de las cruces* en 1259. E esta actividade sería aínda continuada mediante a elaboración doutras traducións do árabe ao castelán, como sería a versión (perdida) da *Escala de Mahoma*, do que Bonaventura de Siena elaboraría unha versión latina e outra en francés (Hilty, 2010).

Nos primeiros anos do goberno, coa vontade de dar unha maior estabilidade ao seu poder, poría o seu esforzo en proxectos lexislativos como o *Fuero Real* e o *Espéculo*. Porén, como sinala Oliveira, o dilatado programa cultural de Alfonso X experimentaría un ritmo máis lento entre 1256 e 1270, momento no que talvez puido traballar en certas empresas xa iniciadas e a confección dunha primeira colección das *Cantigas de Santa Maria*. A partir de 1275 comezaría unha nova fase vital para o monarca, marcada polo seu fracaso na campaña imperial e pola morte do seu herdeiro, Fernando de la Cerda; non obstante, certas iniciativas culturais foron ganando novos pulos. Cara aos finais dos sesenta ou principios da década de setenta comezaría a redacción da *Estoria de España* e da *General Estoria*, reorganizaríanse outras obras de carácter científico como o *Libro del saber de astrología*, traballaríanse nas *Partidas* entre 1272-1275, e elaboraríanse aínda obras de distintos xéneros e finalidades, como os *Libros de acedrex, dados e tablas* (Oliveira, 2010: 57-58)²⁸. Tamén nesta época a

26 Pois o investigador considera dous períodos na produción, separados por un intermedio de varios anos e con características distintas.

27 Obra da que tamén se fixo posteriormente unha tradución ao latín “para poder entrar en la literatura científica europea”, gozando de éxito e chegando a ser empregada como base para a confección dunha serie de traducións a outras linguas (Hilty, 2010).

28 Para a datación e estudo das obras en prosa (*Setenario, Espéculo, Fuero real, Siete Partidas, Lapidario e Libro de las formas et de las imágenes, Libro conplido en los iudizios de las estrellas, Libro de las cruces, Libro del saber de astrología, Tablas alfonsíes, Cánones de Albateni, Libro del cuadrante seño, Tablas de Zarquiel, Astromagia, Libros de axadrez, dados e tablas, General estoria e Estoria de España*) confec-

colección das *Cantigas de Santa Maria* experimentaría un notable incremento, e a súa corte trobadoresca seguiría latexando ao ritmo das cantigas amorosas e satíricas.

Pode considerarse que a tarefa de “traducir”²⁹ moi diversas obras literarias baixo a instrución e protección afonsinas foi unha actividade intelectual e cultural paralela e complementaria a aquela de (re)creación e (re)elaboración de novas obras en romance: en castelán para todos aqueles textos de contidos historiográficos, científicos, xurídicos, lúdicos, etc., propios da prosa; e en galego-portugués para toda aquela produción literaria caracterizada pola súa esencia lírico-musical: as cantigas trobadorescas e as *Cantigas de Santa Maria*; dúas tradicións líricas diferenciadas que, obviamente, non foron alleas a (respectivas) influencias de textos e materias que puideron circular noutras linguas polo Occidente europeo. En definitiva, o manexo de textos e distintas linguas nos procesos de tradución, a elaboración de novas versións en romance, a creación de obras orixinais en castelán e galego-portugués, ou —como se exporá máis adiante— a acollida de autores procedentes doutras latitudes, non deixan lugar a dúbidas sobre a condición plurilingüe da corte literaria de Alfonso X.

Pero o mosaico lingüístico que, por volta dos séculos XII-XIII, podería contemplarse nos reinos cristiáns da Península Ibérica cobra aínda maiores dimensións e complexidade tendo en consideración a situación lingüística característica doutras áreas nas que non poderemos deternos, e que, así mesmo, permiten corroborar a perspectiva dunha Idade Media na que o multilingüismo no interior dos reinos sería a condición habitual³⁰.

cionadas no *scriptorium* de Alfonso X pode consultarse Alvar/Fernández-Ordóñez/Gómez Redondo/Hilty/Lucía Megías (2002).

29 Segundo explica Díaz de Bustamante (1993: 633), *traducere* é un termo de época humanística, mentres que no período medieval, desde o punto de vista terminolóxico, funcionaría a distinción entre *transferre*, cando o texto de partida estaba en latín, *translatate*, cando se realizaba entre distintos vulgares, e *vertere*, cando se facía entre linguas “superiores”.

30 Dunha maneira moi resumida, seguindo as explicacións de Cierbide (2005: 39-40) lembraremos que na Coroa de Aragón, ademais de ter en conta que nas alxamas se falaba o hebreo e que o árabe era a lingua da poboación mourisca, foron de uso común varios romances: o aragonés, que nacera das falas pirenaicas e estendeuse grazas ás conquistas territoriais cara ao sur, foi empregado na redacción de textos forais, ordenacións e documentos chancelerescos, aínda que os desprazamentos da poboación acabarían por propiciar un contacto con navarros e casteláns que daría lugar ao inicio dunha temperá influencia castellanizadora. Tamén habería presenza do catalán (sobre todo a partir da alianza matrimonial que facilitou a unión do Reino e do Condado de Barcelona, e do proceso de conquista de novos territorios por Xaime I, permitindo a expansión do romance cara ao sur) e tamén do occitano (especialmente debido ao asentamento de comunidades ultrapirenaicas). No plano literario, coñecido é que os trobadores desta área participaron do movemento empregando a *koiné* occitana.

Por outra parte, no Reino de Navarra, a maior parte da poboación se expresaría en éuscaro, que carecía de antecedentes escritos tanto no ámbito xurídico-administrativo como no literario, e serían empregadas dúas modalidades neolatinas nese territorio: o romance navarro e o occitano (este último propiciado polo asentamento de núcleos de poboación procedentes doutras áreas) (a este propósito, véxase Cierbide, 2005: 34-37). A estes engadiríanse outras linguas propias de certos núcleos: o árabe dialectal dos mouriscos e o hebreo nas alxamas. Con finalidade instrumental, o latín sería utilizado na produción de documen-

2. Sobre a percepción idiomática, a intercomprensión e a *koiné* literaria

A sociedade ibérica caracterizaríase por unha notable heteroxeneidade lingüística, derivada non só da esperable variación diatópica que de maneira natural existiría entre unhas falas e outras, xeograficamente separadas e probablemente pouco comunicadas entre si (Sánchez Méndez, 2012: 38-39), senón tamén porque no interior dos territorios dos distintos reinos poderían contemplarse falantes de diferentes variedades lingüísticas que, eventualmente, poderían entrar en contacto.

De tal maneira, a coexistencia de distintas linguas no interior dun determinado territorio non tería que estar limitada á do romance “local” co latín, e poderían aducirse (entre outras) razóns e factores tan diversos como as alianzas e anexións territoriais, a inestable definición das fronteiras, a mobilidade de persoas dos distintos reinos peninsulares, os procesos de repoboación cara ao sur, a afluencia de colonos procedentes de distintas áreas (incluíndo rexións ultrapirenaicas), ou mesmo o tránsito de peregrinos procedentes doutras áreas da Europa medieval, que, xa desde o século XI, atravesaban o norte peninsular camiño a Santiago de Compostela.

Considerando un triple *continuum* (xeográfico, cronolóxico e lingüístico), pode conxecturarse que, durante un período inicial, cando aínda os romances comezan a insinuar os seus primeiros pasos na escrita, aínda dominada polo latín, as diferenzas existentes non serían tan profundas como para impedir a intelixibilidade entre falantes. E en tal contexto, dificilmente podería existir unha consciencia idiomática que permitise diferenciar un romance fronte a outro (Sánchez Méndez, 2012: 37). En relación con isto, lembraremos que o amplo espazo románico medieval precisaría encarar unha dobre toma de consciencia que se completaría en dúas alturas distintas no transcorrer dun longo proceso, que talvez comezaría entre os séculos VII-VIII, dependendo da zona xeográfica, e que de maneira hipotética concluiría aproximadamente a principios do XIV, segundo Sánchez Méndez (2015: 15-16). Así pois, inicialmente, e non de maneira simultánea ao longo da Romania, se iría asentando a percepción de que o latín e o vernáculo corresponderían a dúas realidades diferentes; e só nun segundo momento, tamén de forma lenta e gradual, afloraría e madu-

tos ata que en 1220 comezaría a ser empregado o romance propio, sobresaíndo o seu uso para a redacción do texto foral da primeira metade do século XIII, propiciado pola proclamación de Thibaut de Champagne como rei de Navarra. Tamén o occitano serviu para a elaboración de documentación administrativa e xurídica, da mesma forma que o francés, aínda que a súa presenza sexa moi ocasional, introducido na documentación oficial (Cierbide, 2005: 31-37; Brea, 2007: 130). Precisamente en relación con isto último, pódese puntualizar que: “El francés, del que se han conservado algunos documentos a partir de 1234 y sobre todo en la primera mitad del siglo XIV, parece que solo funcionó y de modo esporádico como lengua escrita en la cancillería real durante el período del reinado de la casa de Champagne (1234-1276) y durante el interregno en que Navarra fue gobernada por los lugartenientes de los reyes de Francia (1276-1350) hasta el acceso de la casa de Évreux con Carlos II” (Cierbide, 2005: 31). A pesar de localizarse xeograficamente moi próximo do movemento trobadoresco occitano, e de que o propio Thibaut de Champagne fose un recoñecido *trouvère*, parece que este tipo de manifestación lírico-literaria non lograría cristalizar na sociedade navarra da mesma maneira que noutros espazos do occidente europeo.

raría a consciencia sobre a entidade diferenciada dun romance fronte a outro (Sánchez Méndez, 2015: 15-16).

Non obstante, ante unha noción tan abstracta e difusa como é a consciencia idiomática dos falantes do amplo territorio da Romanía medieval, só se poderán manexar hipóteses. A propósito do espazo occidental e central ibérico, Mariño Paz considera que, mesmo se na época do rei Sabio e nas décadas posteriores se poden encontrar rexistros que poñen de manifesto

a maduración de certas identidades lingüísticas particulares (a galega, a portuguesa, a castelá...), isto non impediu que durante moito tempo perdurase tamén a idea de que había unha unidade lingüística básica en todo o romance ibérico centro-occidental. [...] Durante séculos, a progresiva consolidación de certas identidades particulares coexistiu en todo este espazo hispánico central e occidental coa persistencia da idea de que tamén había unha unidade lingüística superior que as abrangúa a todas (Mariño Paz, 2020: 248-249).

Na progresiva percepción desa “identidade lingüística particular” puideron contribuír os avances cara á consolidación da escrita dos iberorromances, así como a súa adopción e crecente presenza nos documentos oficiais e textos literarios elaborados ou promovidos por certos núcleos de poder, como serían, por exemplo, os de Alfonso X ou o de Denis de Portugal, ambos de especial dinamismo na segunda metade do século XIII. E talvez nesa lenta toma de consciencia

No fue desdeñable tampoco la aparición de las crónicas en Aragón, Castilla y Portugal, por cuanto reafirmaban y destacaban la conciencia de colectividad y, unida a ella, la de la lengua (o lenguas) que hablaba esa colectividad (Sánchez Méndez, 2012: 37).

Aspecto este último que poderá verse en relación coa xa referida actividade de tradución entre iberorromances levada a cabo a partir da segunda metade do século XIII, e que, como xa foi exposto, é pouco probable que se proxectasen con visos a solucionar un obstáculo na comprensión.

Paralelamente, xa se dixo que a experiencia dunha lírica culta en galego-portugués destinada, en inicio, á súa interpretación oral acadaría pleno recoñecemento e madurez con anterioridade á consolidación da súa materialización escrita (tendo en consideración os supostos niveis e etapas conxecturados para a tradición manuscrita da lírica trobadoresca e, así mesmo, a confección dos códices das *Cantigas de Santa Maria*). Supoñendo que no século XII aínda non se desenvolvera unha visión que levase a diferenciar nitidamente entre romances, a adopción do occitano como *koiné* lírica na zona ibérica oriental e do galego-portugués como *koiné* lírica na zona occidental e central —este desde as décadas finais do século XII— leva a pensar que nese momento existiría un alto grao de intercomprensión entre individuos desas áreas (isto é, entre individuos das zonas ibéricas occidental e central, por unha banda; e entre individuos da zona ibérica oriental e do Midi francés, pola outra), e sen que isto supoña negar a posibilidade de que, entre todos eles, puidese darse tamén un grao de intercomprensión relativamente aceptable. De maneira obvia, esta noción asóciase

fundamentalmente coa dun público (auditorio) das cantigas, a quen poderemos considerar capaz de percibir aquilo que era cantado a través desas *koinés* literarias³¹.

Aínda que, como se dicía máis arriba, avanzando na segunda metade do século XIII se poidan encontrar referencias observables en relación co proceso de maduración sobre as identidades lingüísticas particulares, parece difícil que isto se traducise inmediatamente nun obstáculo para a mutua comprensión entre os falantes das áreas ibéricas occidental e central, menos aínda considerando a promoción do trobadorismo na corte afonsina³², tamén impulsora das *Cantigas de Santa Maria*³³, e tendo tamén presente a supervivencia do movemento trobadoresco ata mediados do século XIV, aínda que fose xa (e sen que se poida ignorar a produción trobadoresca en tempos de Sancho IV³⁴) sobre todo apoiado nos espazos cortesáns portugueses, en particular nos círculos do rei Denis e de Pedro de Barcelos.

3. Sobre o plurilingüismo e outros casos particulares na lírica dos trobadores

Como manifestación cultural creada e desenvolvida por unha sociedade medieval que, como acabamos de ver, habitualmente estaba exposta a distintas linguas, a lírica dos trobadores tamén deixa advertir esta circunstancia.

Desde a súa orixe e inicial desenvolvemento, a escola galego-portuguesa móstrase herdeira da tradición asentada polos trobadores occitanos, especialmente a través dun fondo proceso de adaptación e reelaboración de formas e temas, o que simultaneamente acabaría por favorecer a fixación de tendencias e modelos característicos e o predominio de estruturas preferentes. Desde os primeiros pasos da tradición galego-portuguesa encóntranse indicios de contactos (directos ou indirectos) entre axentes procedentes das diversas áreas

31 Non obstante, tamén se poderá conxecturar que o compositor estaría "condicionado" pola adopción dunha *koiné* determinada, pois, para demostrar a súa habilidade artística e compositiva, non podería limitarse a un simple coñecemento pasivo.

32 A pesar do coidado habitualmente posto na confección das obras no *scriptorium* afonsino, non por iso a obra foi allea ao contexto sociolingüístico de elaboración e transmisión, pois tanto na produción profana do rei Sabio como nas *Cantigas de Santa Maria* é posible rexistrar a presenza de castelanismos (a este propósito, véxase Rodríguez, 1983).

33 A nosa perspectiva non parece coincidente, polo tanto, coa de E. Fidalgo, que considera que a difusión e promoción de santuarios a través das *Cantigas de Santa Maria* encontraría "un voluminoso escollo difícil de esquivar. Si por un lado la fama que adquirieron estas nuevas iglesias corroboraría la eficacia del método publicitario escogido por Alfonso X, la cuestión de la lengua empleada en la redacción de las CSM plantea una incógnita fundamental: ¿la gente común y corriente del amplio reino de Castilla entendería el relato de unos hechos extraordinarios contados en una *koiné* culta pero que no coincidía con su lengua vehicular? [...] La escucha de estos textos en el ambiente reducido de la corte, por parte de un público culto y acostumbrado a esta *koiné* en la que se transmitían tantos otros textos poéticos, sería plausible. [...] Sin embargo, me cuesta admitir la existencia de un gran público (integrado por personajes parecidos a los que protagonizan los mismos textos) que pudiese admirar los prodigios operados por la Virgen allí en los lugares donde viven, a donde peregrinan o donde desearían vivir, porque no estoy segura de que pudiesen entenderlos" (Fidalgo, 2017: 152-153).

34 Sobre a corte poética de Sancho IV, pode consultarse Beltran (2005: 302-331).

xeolingüísticas do occidente medieval europeo (permitindo considerar unha complexa rede sociocultural de trobadores e xograres de distintas procedencias), así como de “influencias” culturais que puideron darse entre autores das escolas trobadorescas occitana e galego-portuguesa, e que, en distinta medida, se darían reciprocamente³⁵.

Tanto na produción galego-portuguesa como na occitana, consérvanse algunhas mostras nas que é posible advertir o (re)coñecemento que os autores terían sobre a produción da escola veciña; ese (re)coñecemento pode verse, en concreto, a través de diferentes procedementos, como pode ser a adopción/adaptación de motivos temáticos, o diálogo con outra tradición a través do recurso á intertextualidade, a reutilización de esquemas con repercusión na estrutura métrico-estrófica e/ou na rima, tamén podendo considerar a elaboración de *contrafacta*. Existen casos paradigmáticos de cada un destes “exercicios de estilo”, a través dos que un trobador podía entrar a “dialogar” con outra tradición lírico-literaria³⁶.

Así mesmo, contéplase a confección de pezas plurilingües e outras que se particularizan por seren elaboradas nunha variedade romance distinta da *koiné* literaria da “escola de orixe” do autor (ou da preferida no ámbito concreto de creación e recepción). Neste sentido, independentemente de se había razóns particulares e contextuais que movesen á adopción dunha ou doutra variedade neolatina, con certeza, a escolla plurilingüe ou a adopción contextual dunha *koiné* distinta da habitual por parte dun trobador podería levar a dotar de maior singularidade a súa creación poética, mais sen por isto saírse das pautas, modos e prácticas constituíntes da (*macro*)tradición trobadoresca.

Na escola en lingua *d’oc*, entre os máis emblemáticos exemplos que se poden aducir en relación coa adopción do galego-portugués, non poderemos deixar de lembrar a existencia da célebre peza *Eras can vei verdejar* de Raimbaut de Vaqueiras, *descort* elaborado en cinco variedades romances diferentes que permite ilustrar o plurilingüismo literario ao que puido estar exposto “naturalmente” un sector da sociedade medieval³⁷. Tanto pola experimentación lingüística como pola inconfundible pegada (perceptible na adopción de motivos temáticos e formas estróficas) que a escola galego-portuguesa deixou nas súas respectivas obras, acadan unha relevancia sobresaliente as figuras de Bonifaz de Genua (ou Bonifacio Calvo) e de Cerveri de Girona, dous autores que visitaron a corte (lírica) de Alfonso X. Así, corresponde a Cerveri de Girona outro dos textos trobadorescos onde o plurilingüismo é utilizado cunha evidente finalidade estilística, formando parte da exhibición do dominio

35 Por exemplo, nunha publicación recente, G. Vallín (2021) explora algúns posibles elementos de confluencia entre trobadores galego-portugueses e cataláns, defendendo que as tendencias non viaxarían unicamente de leste a oeste, senón tamén no outro sentido.

36 Entre os moitos traballos existentes a este respecto, poderá consultarse o volume de Billy/Canettieri/Pulsoni/Rossell (2003).

37 Son moi numerosas as contribucións sobre este texto, elaboradas con distintos obxectivos, polo que nos limitaremos a remitir ao traballo de Charmaine Lee (2020), por ser unha das contribucións máis recentemente publicadas, con remisión á principal bibliografía precedente, e na que se atende, ademais, ao multilingüismo como característica da sociedade occidental medieval.

sobre a arte de compoñer versos, pois o emprego de varias linguas poéticas é “ora ridotto a puro gioco di abilità”, en palabras de G. Tavani (s/d.: 88). Aínda que a crítica teña debatido se as linguas que se alternan son catro ou seis, non hai lugar para dúbida da incorporación do galego-portugués nesta breve composición satírica de Cerveri, quen, noutras pezas da súa responsabilidade, mostra a súa permeabilidade cara á tradición galego-portuguesa, a partir da utilización de certas tendencias formais e temáticas. A este propósito, deberemos lembrar a elaboración da viadeira *No'l prenatalz lo fals marit*, que así mesmo dialoga coa tradición das cantigas de amigo, en especial, a través da adopción do recurso formal do *leixa-pren*. E aínda que para uns asociada ao propio Raimbaut de Vaqueiras e para outros atribuíble ao de Girona, a composición occitana *Altas undas que venez sur la mar* singularízase igualmente por presentar aspectos coincidentes coas cantigas de amigo.

Aínda unha maior integración e asimilación dos principios que regulaban a escola galego-portuguesa se observa en Bonifaz de Genua, o que non é de todo sorprendente tendo en consideración a súa demorada permanencia na corte castelá, na que talvez puido introducirse a partir de 1251, acompañando o embaixador Nicolás Calvo, segundo V. Beltran (1993: 106). Máis particularmente, a pegada da proximidade deste trobador co medio afonsino, pode observarse en catro dos seus sirventés que, compostos en occitano entre 1253 e 1255, se relacionan con asuntos políticos de Alfonso X, ademais, de seren sete os textos da súa autoría en que fixo referencia ao rei Sabio (Beltran, 1993: 106). Cabe destacar que tamén foi responsable da composición de *Un nou sirventes ses tardar* elaborada en occitano, galego-portugués e francés³⁸. Con todo, a mellor proba da asimilación deste autor á escola lírica do occidente ibérico pode verse no interior do cancionero galego-portugués, xa que o trobador xenovés entrou na tradición manuscrita como responsable de dúas cantigas de amor transmitidas no *Colocci-Brancuti* e tamén reproducidas no interior do *Cancioneiro da Ajuda* (A265-A266 e B449-B450).

Pero Bonifacio Calvo non parece ser o único autor da escola lírica *d'oc* que se encontra representado nos cancioneros galego-portugueses. A única tenzón bilingüe (e de carácter claramente xocoso) conservada no cancionero galego-portugués é iniciada por un don Arnaldo que foi habitualmente identificado pola crítica con Arnaut Catalan (quen, na corte provenzal, mantivera a tenzón *Amics Arnaut, cen domnas d'aut paratge* con Ramon Berenguer V, e coa cal o diálogo bilingüe presenta certas afinidades temáticas), e que utiliza o occitano nas súas intervencións, dirixidas a un *Sinher* que replica en galego-portugués e en quen se ten recoñecido a Alfonso X, en especial baseándose esta identificación en que a composición (B477) se reproduce integrada na serie de cantigas do rei Sabio no manuscrito *B*. Na nosa opinión, esta hipótese atributiva permite explicar con facilidade o uso do occitano nas intervencións de don Arnaldo e do galego-portugués por parte do *Sinher*, pois tanto Arnaut Catalan como Alfonso X adoptarían a *koiné* poética propia das respectivas escolas

38 Para unha posible explicación desta escolla, pode verse Beltran (2017: 29-33).

de pertenza para entretecer un diálogo satírico e hilarante no que abundan as referencias intertextuais³⁹. Entre outros elementos que son resultado desa intertextualidade conscientemente procurada, coa finalidade de parodiar e procurar unha inversión cómica de efectos logrados por composicións amorosas occitanas precedentes, sobresaé o feito de que o seu esquema sexa coincidente co da célebre peza *Can vei la lauzeta mover* de Bernart de Ventadorn; porén, fronte ás *coblas unissonans* da canción orixinal, a preferencia polo procedemento das *cobras doblas* no diálogo bilingüe (como é habitual nesta tipoloxía dialóxica na escola galego-portuguesa), conduciu a Canettieri e Pulsoni (2003: 121-124) a estender a súa relación co diálogo entre Thibaut de Champagne e Baudoyne (*Baudoyne il sui dui amant*), que é, segundo os referidos investigadores, a única composición coñecida en lingua *d'oil* co esquema métrico utilizado por Bernart de Ventadorn, e na que o rei de Navarra é apelado mediante a forma de tratamento *Sire*, análoga a aquela que se utiliza no diálogo bilingüe, *Sinher*.

Entre os casos lingüisticamente máis singulares elaborados por autores de orixe ibérica, localízase *Ala u jaz la Torona* (B454), única composición conservada de Garcia Mendiz d'Eixo, a cal, segundo A. Resende de Oliveira (1993: 290-291), puido ser confeccionada entre 1215-1216 na corte de León, nos anos en que, exiliado, Garcia Mendiz estaría ausente de Portugal. Caracterizada como o “testo più oscuro del *corpus* galego-portoghese” por Ferrari (1984: 52)⁴⁰, singularízase non só por presentarse “rebelde aos três géneros poéticos mais praticados” (Oliveira, 1993: 290), senón tamén porque, sendo dun autor de procedencia portuguesa, foi feita nunha modalidade occitana⁴¹. O fillo de Garcia Mendiz,

39 Pola súa parte, Larson considera “che la tenzone bilingüe finora attribuita ad Arnaut Catalan e Alfonso X vada intesa come una satira política nata dall'esecrabile ma irresistibile tentazione *to kick a man when he is down*, di deridere cioè uomini già potente dopo che sono caduti in disgrazia. L'anonimo autore, un rimatore attivo nei primi anni del regno di Sancho IV, cavalca l'onda della notorietà della *tenso* scatologica provenzale, creando una composizione che vi si collega tematicamente e formalmente, per dare la maggior diffusione possibile al proprio messaggio” (Larson, 2019: 438). A proposta baséase na hipótese de lectura suxerida polo investigador para o primeiro verso (de difícil lectura): *Sinher abat, ye-us conven quer*. Esta proposta condúceo a relacionar o suposto “abade” evocado con Gomez Garcia, abade de Valladolid, personaxe con poder na corte de Sancho IV; ademais, conxectura unha relación de amizade entre aquel e Pai Gomez Charinho, que desenvolveu o cargo de almirante maior ata setembro 1286, momento en que foi destituído, moi poucos meses despois da morte de Gomez Garcia. No entanto, na hipótese de estarmos ante un diálogo anónimo e ficticio entre un don Arnaldo e un “abade”, co que se quere evocar a Gomez Garcia coa intención de dirixir a sátira a Charinho pola súa destitución en setembro de 1286, teríamos que aceptar que a alusión á figura de Gomez Garcia —e a voz recreada no diálogo ficticio, polo tanto— ocorrería nun momento en que este personaxe xa falecera (xullo de 1286). Ademais, non se atende ás referencias da introdución dunha peza que se suxire anónima no medio dunha serie de cantigas atribuídas a un autor coñecido, nin aparece xustificada a particular escolla lingüística. Por todas estas razóns, desde o noso punto de vista, resulta preferible continuar a respectar a autoría de Alfonso X concedida pola colocación da peza no interior do ms. B.

40 Con todo, no seu interior, concretamente no v. 7, na expresión *que me adota e me saudona*, podería apreciarse, segundo A. Ferrari, o eco dun verso de Bernart de Ventadorn *m'adousa e m'asazona* (1984: 52).

41 Unicamente testemuñado a través do cancionero B, o texto preséntase deturpado e ofrece numerosos pasos de edición e interpretación problemáticos.

Fernan Garcia Esgaravunha (activo no segundo cuarto do século XIII), aparece como autor dunha cantiga de amor que presenta un refrán de catro versos, os dous últimos noutra lingua, probablemente coa finalidade de dotar dunha maior “autoridade” a súa composición. Nesta cantiga, segundo M.A. Ramos (2009: 104), estaríamos “em presenza de uma configuração artificiosa, conducente a uma junção linguística, que tanto se servia da *langue d’oïl*, como da *langue d’oc*, criando formas dissimuladas —fingidas— entre radicais e desinências”.

Outro distinguido exercicio de estilo e mostra de habilidade técnica foi ofrecido por Airas Nunes (*Vi eu, senhor, bon parecer* B875-876-877-878 e V459-460-461), en especial baseado (segundo a proposta editorial de Tavani, 1992: 106) na alternancia dunha serie de versos en galego-portugués seguidos dun refrán en cada estrofa “distinto por medida, ritmo e contido dos das outras estrofas” e particularizados “polo recurso neles por parte do poeta a unha lingua distinta do galego-portugués (provenzal misturado de elementos hispano-romances)” (*ibidem*: 107). En opinión de Tavani (1993: 28), a confección desta peza bilingüe leva a apoiar que “Airas Nunez tinha experiência directa da poesia dos trovadores occitanos (no caso de ele ter imitado um ou mais modelos, até agora não identificados), ou que ele conhecia bastante bem a língua d’oc, para nela compor alguns versos”. En calquera caso, a obra conservada deste clérigo e poeta, que estaría activo desde os anos finais do reinado de Alfonso X e continuaría a súa faceta de trovador en tempos de Sancho IV, mostra o virtuosismo de quen se comprace na reelaboración da materia a través dun diálogo entre distintas tradicións poéticas.

Está fóra de dúbida que, nunha tradición lírica xa consolidada como sería no século XIII a galego-portuguesa, ningún trovador abrazaría a lingua poética dunha escola veciña por azar ou capricho, da mesma maneira que a adopción de motivos temáticos ou de modelos estróficos e melódicos estarían motivados polo afán de conseguir un certo efecto estilístico ou unha determinada finalidade comunicativa. Non obstante, a consideración de que no noroeste da península Ibérica tivo orixe e desenvolvemento un movemento lírico-poético expresado en galego-portugués non é incompatible con que, desde os seus inicios, puidese existir un espectáculo que non tiña por que ser sempre necesariamente monolingüe, senón que é probable que estivese aberto á execución de eventuais cantigas plurilingües e pezas compostas nunha *koiné* literaria distinta, do que pode ser exemplo a peza de Garcia Mendiz d’Eixo, así como cancións de autores visitantes desde outras áreas, as que serían interpretadas e difundidas nos medios cortesáns.

4. Na corte poética de Afonso X

Aínda que sexa posible considerar a existencia de determinados espazos nobiliarios galegos e portugueses que, frecuentados por trovadores e xogares, promoverían o lirismo galego-portugués, a medida que avance o século XIII, os autores desta escola concentrarán a súa actividade sobre todo arredor das cortes rexias, pasando a ser recoñecidas como os núcleos

principais de creación e promoción para este tipo de produción literaria, e habitualmente merecendo a corte de Alfonso X un maior recoñecemento, ata que, entre finais do século XIII e principios do XIV, a actividade lírica pase a localizarse arredor da do rei Denis de Portugal.

Seguindo unha tradición xa consolidada tanto poética como lingüisticamente, a participación de Alfonso X como compositor de poesías e melodías e os seus contactos cos trobadores galego-portugueses comezou, como xa foi sinalado, na súa época de infante, na que é posible cadrar cronoloxicamente algunha das súas composicións satíricas transmitidas polos cancioneiros, así como talvez a cantiga de amigo *Ai eu coitada como vivo en gran cuidado* (B456), directamente vinculada á rúbrica que recorda a existencia dun rolo das cantigas *que fez o mui nobre Rei don Sancho*, e que podería ter sido elaborada por volta de 1247, cando Alfonso se localizaba en Portugal prestando o seu apoio a Sancho II no contexto bélico contra o conde Afonso o *Bolonhês* (Oliveira, 2010a: 14)⁴². Moi pouco despois o derrotado Sancho II de Portugal exiliárase en territorio castelán, acompañado de nobres portugueses que continuaron a serlle fieis durante e despois da guerra civil (1246-1248), entre os que se encontraban algún rico-home, cabaleiros e clérigos lusitanos, e do que se conserva como testemuño o propio testamento do monarca, feito en Toledo, a 3 de xaneiro de 1248, aparecendo nel mencionado o trobador Fernan Fernandez Cogominho. Pero, obviamente, a nómina de trobadores portugueses que visitaría a corte castelá por volta destes anos e nas décadas seguintes sería notablemente maior.

No medio cortesán castelán encontraríanse autores procedentes de distintos reinos ibéricos, e no que, ademais, se podería estimar unha “maior heteroxeneidade sociolóxica dos compositores” (Oliveira, 1995: 76). En concreto, pola corte lírica afonsina pasarían autores portugueses (como Gonçal’Eanes do Vinhal, Gil Perez Conde, Vasco Gil de Soverosa ou Pero Gomez Barroso), galegos (como Pero da Ponte, Afonso Eanes do Coton, Joan Airas de Santiago ou Pero d’Ambroa), leoneses e casteláns (como Fernan Soarez de Quinhones, Joan Vasquiz de Talaveira, Pero Garcia Burgalés ou Gomez Garcia). Así mesmo,

42 A este propósito e en relación coa eventual cronoloxía de pezas comprendidas nesta serie con atribución a Alfonso X, sinalaba A. Resende de Oliveira o seguinte: “Das composições que figuram na ‘Compilação de reis e magnates’, a primeira série é de particular importância para a definição da produção trovadoresca do infante D. Afonso, atendendo à rubrica organizativa que a antecede: ‘Rº outro rº das cantigas que fez o mui nob’ Rey don Sancho de port. e diz ai eu coitada como vivo’. Conjugando esta rubrica com a primeira rubrica atributiva estaríamos perante um rolo com canções do ‘Rei D. Afonso de Leão’ mandado fazer por D. Sancho II de Portugal e que se iniciava com a transcrição da cantiga mencionada. Como o rei português morreu em Toledo em Janeiro de 1248, menos de um ano depois de ter sido levado para Castela pelo infante D. Afonso, que então governava a região leonesa em nome do pai, tratar-se-ia de uma recolha da produção deste infante feita o mais tardar em finais de 1247. Por outras palavras, estaríamos perante uma compilação produzida alguns anos antes do acesso ao trono do herdeiro de D. Fernando, e contendo apenas os cantares da sua juventude e primeiros anos da vida adulta, embora não seja seguro que esta compilação corresponda por inteiro à série de composições atribuídas pelos cancioneiros ao ‘Rei D. Afonso de Leão’” (Oliveira, 2010a: 12).

deberase estimar a presenza de personaxes orixinarios doutras áreas xeolingüísticas⁴³. Son recoñecibles non só algúns dos autores xa mencionados con anterioridade, tal é o caso de Bonifacio Calvo (1252-1254) e Cerverí de Girona (1269), senón tamén outras figuras que entrarían en contacto con este círculo sociocultural por maior ou menor tempo: Guilhem de Montanhagol (1252-1254), Bertran d'Alamanon (ca. 1260), Paulet de Marselha (ca. 1265), Folquet de Lunel (1269) ou Guiraut Riquier (1270-1280), At de Mons de Tolosa (despois de 1266) (Alvar, 2002: 1-2; cfr. Alvar, 1977: 257). Unha presenza no medio afonsino que, como incide C. Alvar, permite considerar

la buena acogida que se daba a la poesía en provenzal, pero —sobre todo— dejan bien de manifiesto el ámbito en el que se produjeron posiblemente contactos con los poetas gallego-portugueses que también frecuentaron la corte, o más aún, que tenían su residencia habitual en ella (2002: 2).

Cabe ter presente, ademais, que algúns destes trobadores visitantes da corte do rei Sabio foron autores de pezas piadosas —boa parte delas dedicadas a María— en lingua occitana, participando dunha vertente que tería o seu inicio na primeira metade do século XIII, coa posibilidade de que Alfonso X tivese coñecemento deste tipo de produción por parte dos trobadores en lingua *d'oc*⁴⁴. Así, en distinta medida consérvanse composicións clasificables na temática piadosa de Arnaut Catalan, Cerverí de Girona, Folquet de Lunel e Guiraut Riquier. Este último sobresae non só pola súa longa estadía e a vinculación que parece unilo ao monarca castelán⁴⁵, senón tamén porque del se conserva un número elevado de composicións dedicadas a Santa María, ata o punto de ser considerado como o máis prolífico trobador da escola occitana nesta vertente lírica.

Ademais, cabe lembrar que Guiraut Riquier foi responsable dunha *Supplicatio* (1274) dirixida a Alfonso X coa finalidade de que o monarca proporcionase unha explicación a propósito das designacións para as diferentes categorías existentes no espectáculo xograresco, podendo ler a resposta do Sabio a través dunha *Declaratio* (1275), así mesmo elaborada en occitano⁴⁶. Porén, este relevante “intercambio” poético non é o único testemuño conservado da interacción de Alfonso X cun autor da escola occitana, pois tamén se contempla a

43 Desde o clásico traballo de Milá i Fontanals (1889), a presenza dos trobadores doutras áreas xeolingüísticas na corte afonsina ten sido obxecto de estudo particular por parte da crítica, de maneira destacada, por Carlos Alvar (1977). Tamén para conexións particulares entre autores, pode consultarse Beltran (2005: 123-301).

44 Para unha caracterización e contextualización das pezas occitanas de temática mariana, pode consultarse Stunault (2010). Tamén sobre estas e as *Cantigas de Santa María*, véxase D. González (en prensa).

45 “En estos diez o doce años de permanencia en la corte castellana, el trovador compuso veintiocho poesías —que nos han llegado— relacionadas con Alfonso X; sin embargo, son muy pocas —tres tan sólo— las que hacen mención a acontecimientos de la época. En ninguna hemos hallado nombres de nobles, ni topónimos (si exceptuamos los que aparecen en estas tres poesías) y, ni siquiera, el infante don Sancho es llamado por su nombre. Podemos afirmar que Guiraut Riquier, más que a la corte de Castilla, estaba vinculado a su monarca” (Alvar, 1977: 240).

46 A edición e estudo do texto encóntrase en Bertolucci Pizzorusso (1966).

cuestión que lle dirixe N'At de Mons, dedicada a cuestións astrolóxicas (a predestinación, o libre arbitrio e a influencia dos astros sobre o comportamento humano), e que igualmente recibiu resposta en occitano (feita con anterioridade a 1275)⁴⁷.

A visita e a participación de todos estes autores —e probablemente doutros dos que non se garda constancia— de distintas procedencias xeolingüísticas e de expresión *lírica* en occitano, así como o contacto con outros axentes ou a recepción de materiais en lingua francesa, puido colaborar á dinamización e diversificación dunha actividade trobadoresca encabezada, na corte de Alfonso X, por autores así mesmo de orixes diferentes (galegos, portugueses, leoneses, casteláns...) pero unidos pola tradición galego-portuguesa. Da panorámica exposta, poderá concluírse que o movemento lírico do occidente ibérico abrazaría como propia a *koiné* galego-portuguesa sen que isto implicase unha renuncia a un espectáculo trobadoresco aberto á circulación e interpretación de creacións de autores doutras escolas líricas, expresadas na variedade característica, e no que probablemente a intercomprensión non se vería totalmente comprometida⁴⁸.

Bibliografía citada

- Alvar, C. (1977), *La poesía trovadoresca en España y Portugal*, Madrid: Cupsa.
- Alvar, C. (1996), “N'At de Mons de Tolosa et Alphonse X de Castille”, en *Perspectives médiévales. Actes du colloque Languedoc et langue d'oc*, Paris: Société de Langue et de Littérature Médiévales d'Oc et d'Oïl, pp. 21-32.
- Alvar, C. (2002), “Alfonso X”, en C. Alvar / J. M. Lucía Megías, *Diccionario filológico de literatura medieval española. Texto y transmisión*, Madrid: Castalia, pp. 1-3.
- Alvar, C. / E. Borsari (2018), “La traducción en Castilla”, en E. Borsari (coord.), *La traducción en Europa durante la Edad Media*, San Millán de la Cogolla: Cilengua, pp. 161-198.
- Alvar, C. / I. Fernández-Ordóñez / F. Gómez Redondo / G. Hilty / J.M. Lucía Megías (2002), “Alfonso X”, en C. Alvar / J. M. Lucía Megías, *Diccionario filológico de literatura medieval española. Texto y transmisión*, Madrid: Castalia, pp. 1-86 [Alfonso X: 1 *Setenario*; 2 *Espéculo*; 3 *Fuero real*; 4 *Las Siete Partidas*; 5 *Lapidario* (y el *Libro de las formas et de las imágenes*); 6 *Libro conplido en los iudizios de las estrellas*; 7 *Libro de las cruces*; 8 *Libro del saber de astrologia*; 9 Otros tratados astrológicos (*Tablas alfonsíes, Cánones de Albateni, Libro del cuadrante señero, Tablas de Zarquiel*); 10 *Astromagia*; 11 *Libros de axadrez, dados e tablas*; 12 *General estoria*; 13 *Estoria de España*].
- Avenoza, G. (2018), “Panorama de la traducción al portugués medieval”, en E. Borsari (coord.), *La traducción en Europa durante la Edad Media*, San Millán de la Cogolla: Cilengua, pp. 199-212.

47 Sobre esta cuestión, véxase Alvar (1996).

48 Doutro modo, que sentido podería acadar levar a cabo unha tenzón bilingüe de finalidade xocosa como a supostamente establecida entre Arnaut Catalan e Alfonso X?

- Beltran, V. (1993), “Bonifaz de Genua (Bonifaci Calvo)”, en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), *Dicionário da literatura medieval galega e portuguesa*, Lisboa: Caminho, pp. 106-107.
- Beltran, V. (2005), *La corte de Babel. Lenguas, poética y política en la España del siglo XIII*, Madrid: Gredos.
- Beltran, V. (2017), “Poesía y público: un camino de ida y vuelta”, en G. Avenzoza / M. Simó / M. L. Soriano Robles (eds.), *Estudis sobre pragmàtica de la literatura medieval*, València: Universitat de València, pp. 17-51.
- Bertolucci Pizzorusso, V. (1966), “La Supplica di Guiraut Riquier e la risposta di Alfonso X di Castiglia”, *Studi mediolatini e volgari*, XIV, pp. 10-135.
- Billy, D. / P. Canettieri / C. Pulsoni / A. Rossell (2003), *La lirica galego-portoghese. Saggi di metrica e musica comparata*, Roma: Carocci.
- Brea, M. (2007), “Las lenguas románicas en la Edad Media”, en J. E. Gargallo Gil / M. Reina Bastardas (coords.), *Manual de lingüística románica*, Barcelona: Ariel, pp. 121-146.
- Canettieri, P. / C. Pulsoni (2003), “Per uno studio storico-geografico e tipologico dell’imitazione metrica nella lirica galego-portoghese”, en *La lirica galego-portoghese. Saggi di metrica e musica comparata*, Roma: Carocci, pp. 113-165.
- Cierbide, R. (2005), “Lenguas románicas en Navarra y Aragón en la Edad Media”, *Alazet*, 17, pp. 27-45.
- Corral Díaz, E. / R. Pichel (coords.) (2020), *Guía para o estudo da prosa galega medieval*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Secretaría Xeral de Política Lingüística, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades (ArGaMed 3).
- Díaz de Bustamante, J. M. (1993), “Traduções”, en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), *Dicionário da literatura medieval galega e portuguesa*, Lisboa: Caminho, pp. 632-634.
- Fernández-Ordóñez, I. (2009), *Alfonso X el Sabio en la historia del español*, Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes [URI: <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmc5b0k8>] [21/05/2021] [Edición dixital a partir da edición de: R. Cano (ed.), *Historia de la lengua española*, Barcelona: Ariel, 2004, pp. 381-422].
- Ferrari, A. (1984), “Linguaggi lirici in contatto: *trobadors* e *trobadores*”, *Boletim de Filologia*, 29/2, *Homenagem a Manuel Rodrigues Lapa*, pp. 35-58.
- Ferreira, M. do R. (2012), “As traduções de castelhano para galego-português e as políticas da língua nos séculos XIII-XIV”, *e-Spania*, 13. [DOI: <https://doi.org/10.4000/e-spania.21021>].
- Fidalgo, E. (2017), “El público de las *Cantigas de Santa Maria*. Algunas hipótesis acerca de su difusión”, en G. Avenzoza / M. Simó / M. L. Soriano Robles (eds.), *Estudis sobre pragmàtica de la literatura medieval*, València: Universitat de València, pp. 141-158.
- Gonçalves, E. (1976), “La tavola collociana *Autori Portughesi*”, *Arquivos do Centro Cultural Português*, 10, pp. 387-449.
- González, D. (en prensa), “*Cantigas de Santa Maria* et la tradition lyrique des troubadours”, *Représentations de la Vierge Marie entre culte officiel et vénération locale*.

- Gutiérrez García, S. (1998), “A corte poética de Alfonso III o Bolonhês e a materia de Bretaña”, en D. Flitter / P. A. Odber de Baubeta (coords.), *Ondas do mar de Vigo: actas do Simposio Internacional sobre a Lírica Medieval Galego-Portuguesa*, Birmingham: University of Birmingham, Department of Hispanic Studies, pp. 108-123.
- Gutiérrez García, S. (2015), “Arthurian literature in Portugal”, en D. Hook (ed.), *The Arthur of the Iberians. The Arthurian Legends in the Spanish and Portuguese Worlds*, Cardiff: University of Wales Press, pp. 58-117.
- Gutiérrez García, S./ P. Lorenzo Gradín (2001), *A literatura artúrica en Galicia e Portugal na Idade Media*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Hilty, G. (2010), *El plurilingüismo en la corte de Alfonso X el Sabio*, Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. [http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcjqlh2\[17/05/2021\]](http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcjqlh2[17/05/2021]) [publicado anteriormente en: M.ª T. Echenique Elizondo / J. Sánchez Méndez (eds.), *Actas del V Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española (Valencia, 31 de enero-4 de febrero de 2000)*, Madrid: Gredos, vol. I, pp. 207-220].
- Hook, D. (ed.) (2015), *The Arthur of the Iberians. The Arthurian Legends in the Spanish and Portuguese Worlds*, Cardiff: University of Wales Press.
- Lanciani, G./ G. Tavani (coords.) (1993), *Dicionário da literatura medieval galega e portuguesa*, Lisboa: Caminho.
- Lapidario (2014)= Alfonso X, *Lapidario. Libro de las formas e imágenes que son en los cielos*, ed. P. Sánchez-Prieto Borja, Madrid: Fundación José Antonio de Castro.
- Larson, P. (2019), “Dalla fucina di *Universo Cantigas*: una nuova lettura della tenzone bilingue T21,1 (UC 475)”, *Medioevo Romanzo*, XLIII, II, pp. 430-439.
- Lee, Ch. (2020), “Did Raimbaut de Vaqueiras really know five languages? Notes on the descort, *Eras quan vey verdeyar* (BdT 392, 4)”, en D. González (ed.), *Lírica galego-portuguesa. Lingua, sociolingüística e pragmática*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Secretaría Xeral de Política Lingüística, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades (ArGaMed 2), pp. 83-112.
- López Martínez-Morás, S. (2007), “Aparición e florecemento da prosa medieval galega”, en A. I. Boullón Agrelo (ed.), *Na nosa lyngoage galega. A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, pp. 447-472.
- Mariño Paz, R. (2018), “Literatura en galego e mecenado na Idade Media”, en A. Rodríguez Guerra / X. B. Arias Freixedo (eds.), *The Vindel Parchment and Martin Codax / O Pergamiño Vindel e Martin Codax. The Golden Age of Medieval Galician Poetry / O esplendor da poesía galega medieval*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company [<https://doi.org/10.1075/z.218.07paz>].
- Mariño Paz, R. (2020), “O uso escrito do romance nos reinos de Afonso X o Sabio e no reino de Portugal desde o século XII ata finais do XIII. Estado da cuestión”, *LaborHistórico*, 6, 1, pp. 246-271. [DOI: <https://doi.org/10.24206/lh.v6i1.32294>].

- Menéndez Pidal, G. (1951), “Cómo trabajaron las escuelas alfonsíes”, *Nueva revista de Filología Hispánica*, 5, 4, pp. 363-380. [DOI: <https://doi.org/10.24201/nrfh.v5i4.196>].
- Menéndez Pidal, R. (1919), *Documentos lingüísticos de España. Reino de Castilla*, Madrid: Junta para ampliación de estudios e investigaciones científicas. Centro de estudios históricos.
- Milá i Fontanals, M. (1889), *De los trovadores en España: estudios de poesía y lengua provenzal*, Barcelona: Imp. Barcelonesa.
- Oliveira, A. Resende de (1993), “Garcia Mendiz d’Eixo”, en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), *Dicionário da literatura medieval galega e portuguesa*, Lisboa: Caminho, pp. 290-291.
- Oliveira, A. Resende de (1994), *Depois do espectáculo trovadoresco. A estrutura dos cancioneiros peninsulares e as recolhas dos séculos XIII e XIV*, Lisboa: Colibri.
- Oliveira, A. Resende de (1995), *Trovadores e xogares. Contexto histórico*, Vigo: Xerais.
- Oliveira, A. Resende de (2009), “Distrações e cultura”, en L. Ventura, *D. Afonso III*, [Lisboa]: Temas e Debates, Círculo de Leitores e Centro de Estudo dos Povos e Culturas de Expressão Portuguesa da Universidade Católica Portuguesa, pp. 270-317.
- Oliveira, A. Resende de (2010a), “D. Afonso X, infante e trovador. II. A produção trovadoresca”, *La parola del testo*, XIV/1, pp. 7-19.
- Oliveira, A. Resende de (2010b), “Na casa de Afonso X. O rei, a corte e os trovadores (abordagem preliminar)”, *Revista de História das Ideias*, 31, pp. 53-76.
- Oliveira, A. Resende de (2015), “A produção trovadoresca de Afonso X. 2. Entre trovadores e jograis galego-portugueses”, *La Corónica*, 43.2, pp. 5-27.
- Pizarro, J. A. de Sotto Mayor (2008), *D. Dinis*, [Lisboa:] Círculo de Leitores, Centro de Estudos dos Povos e Culturas de Expressão Portuguesa, Temas e Debates.
- Ramos, M. A. (2009), “Transmissão e apropriação linguística na poesia medieval ‘ne m’énchal[t]’”, *Floema*, 5, pp. 103-125.
- Ramos, M. A. (2011), “*Chançons, va-t’ ent sans perece / Au Boulenois di...* Afonso III, um mecenas de coleções trovadorescas?”, en M. Calderón / J. Camões / J. P. Sousa, *Por s’entender bem a letra. Homenagem a Stephen Reckert*, Lisboa: Imprensa Nacional / Casa da Moeda, pp. 489-509.
- Rodríguez, J. L. (1983), “Castelhanismos no galego-português de Afonso X, o Sábio”, *Boletim de Filologia*, 28, pp. 7-19.
- Rodríguez, J. L. (1999), “De castelhano para galego-português: as traduções medievais”, en R. Álvarez / D. Vilavedra (eds.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. II. *Literatura*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de publicacións e Intercambio Científico, pp. 1285-1299.
- Rubio García, L. (1993-1994), “Del latín al castellano en la cancillería de Alfonso el Sabio”, *Glossae. Revista de historia del derecho europeo*, 5-6, pp. 225-241.
- Sánchez Méndez, J. (2012), “Introducción: La emergencia y consolidación de los romances hispánicos medievales en la escritura”, en J. P. Sánchez Méndez (ed.), *Oralidad y escritura en la Edad Media Hispánica*, Valencia: Tirant lo Blanch, pp. 21-52.

- Sánchez Méndez, J. (2015), “En torno a los orígenes de las lenguas románicas y su emergencia escrita”, en R. Mariño Paz / X. Varela Barreiro (eds.), *Linguística histórica e edición de textos galegos medievais*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, pp. 11-28.
- Setenario* (1975)= Alfonso El Sabio, *Setenario*, ed. e introd. de K. H. Vanderford, Buenos Aires: Instituto de Filología.
- Souto Cabo, J. A. (2003), “Dinâmicas da escrita romance na primeira metade do séc. XIII”, en A. Mendes / T. Freitas (orgs.), *Actas do XVIII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística (Porto, 2-4 de outubro de 2002)*, Lisboa: APL, pp. 795-814.
- Souto Cabo, J. A. (2012), *Os cavaleiros que fizeram as cantigas*, Niterói: Universidade Federal Fluminense.
- Souto Cabo, J. A. (2014), “Os primeiros escritos em galego-português: revisão e balanço”, en L. Eirín García / X. López Viñas (eds.), *Lingua, texto, diacronia. Estudos de linguística histórica*, [A Coruña]: Área de Filoloxías Galega e Portuguesa. Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística, pp. 369-393.
- Souto Cabo, J. A. (2016), “En cas da Ifante. Figuras femininas no patrocinio da lírica galego-portuguesa (I)”, en E. Corral Díaz / E. Fidalgo Francisco / P. Lorenzo Gradín (eds.), *Cantares de amigos. Estudos en Homenaxe a Mercedes Brea*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, pp. 857-870.
- Souto Cabo, J. A. (2018), “Et de dona Guiomar nascio don Rodrigo Diaz de los Cameros. Figuras femininas no patrocinio da lírica galego-portuguesa (II)”, en E. Corral Díaz (ed.), *Voces de mujeres en la Edad Media: entre realidad y ficción*, Berlin: De Gruyter, pp. 9-32.
- Stunault, Cl. (2010), “La Vierge dans la poésie des troubadours”, en S. Cassagnes-Brouquet / M. Fournie (dirs.), *Le livre dans la région toulousaine et ailleurs... au Moyen Âge*, Toulouse: Presses universitaires du Midi, pp. 109-120. [DOI: <https://doi.org/10.4000/books.pumi.33321>].
- Tavani, G. (s/d), *Il Mistilinguismo letterario romanzo tra XIII e XVI secolo*, L'Aquila: Japadre.
- Tavani, G. (1992), *A poesía de Airas Nunez*, Vigo: Galaxia.
- Tavani, G. (1993), “Airas Nunez”, en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), *Dicionário da literatura medieval galega e portuguesa*, Lisboa: Caminho, pp. 27-28.
- Vallín, G. (2021), “La influencia de la lírica gallega en los trovadores catalanes”, en P. Rodríguez López / J. M. Lepe Zepeda / M^a. I. de Páiz (eds.), *Patrimonio textual y humanidades digitales. III Edad Media*, Salamanca: IEMYRhd, SEMYR, pp. 371-381.
- Ventura, L. (2009), *D. Afonso III* [Lisboa]: Temas e Debates, Círculo de Leitores e Centro de Estudo dos Povos e Culturas de Expressão Portuguesa da Universidade Católica Portuguesa.
- Vieira, Y. Frateschi (1999), *En cas dona Maior. Os trovadores e a corte senhorial galega no século XIII*, Santiago de Compostela: Laiovento.

